

Apjir/ e-ISSN: 2602-2893

Cilt: 4, Sayı: 2, 2020, ss. 188-211/ Volume: 4, Issue: 2, 2020, pp. 188-211

Journal homepage: <https://apjir.com/>

ARAŞTIRMA MAKALESİ/RESEARCH ARTICLE ZÜHD DÖNEMİNDE BASRA VE HORASANLI ZAHİD/SUFİLERİN KESB VE TEVEKKÜL ANLAYIŞI

Sezai Küçük

Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Sakarya
Assoc. Prof. Dr., Sakarya University, Sakarya/Turkey
skucuk@sakarya.edu.tr
orcid.org/0000-0003-0126-2005

Zahit Enes ÇAKAR

Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya
Graduate Student, Sakarya University, Sakarya/Turkey
zahit.cakar1@ogr.sakarya.edu.tr
orcid.org/0000-0002-2340-0977

Öz

Tasavvuf tarihinin ilk dönemi olarak nitelenen zühd dönemi Kur'an ve Sünnetten hareketle ortaya çıkmış bir zaman dilimi olarak kabul edilir. Bu dönem tasavvufun temellerinin atıldığı bir dönem olması sebebiyle birçok tasavvufi konunun ele alınışı açısından da önemlidir. Bu dönemde zahid/sufilerin mühim meşgalelerinden biri de kesb ve tevekkül anlayışı olmuştur. Bu anlayış o dönemde oluşan mekteplerde farklı cepheleriyle ele alınıp tartışıldığı gibi özellikle Basra ve Horasan mektebi mensubu zahid/sufilerce de üzerinde durulmuştur. Bu hususta zühdün gereği olarak aşırı yorumlar ortaya çıktığı gibi, Basra ve Horasanlı zahidlerde olduğu gibi başkasına muhtaç olmamak için bir meslek sahibi olup dünya rızık kazanmanın (kesb) tevekküle engel olmadığı gibi elde edilen dünyalığa bağlanmanın da tevekkülü ortadan kaldıracığı yorumları yapılmıştır.

Bu makalede Basra ve Horasan zühd mekteplerinde bu iki kavramın nasıl anlaşılıp yorumlandığı üzerinde durulacaktır. Buradan hareketle de zâhidler tarafından kesb ve tevekkül hususunda genel tavrın nasıl olduğuna ulaşılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Zühd, Kesb, Tevekkül.

UNDERSTANDING OF KASB AND TAWAKKUL OF THE BASRA AND KHORASANIAN ZAHİD/SUFİS IN ZUHD PERİOD

Abstract

The zuhd period, which is considered as the first period of sufism history, is a period of time that emerged that take its source from the Qur'an and Sunnah. This period, because a period of lay the foundations of sufism, is important from the point of the handling of many sufi issues. One of the important occupations of zahid/sufis in this period also was the understanding of kasb and tawakkul. This understanding which discussed with different fronts in the schools that occurred at the time, have concentrated on especially in the Basra and Khorasan school members who be zahid/sufis. In this regard, as a requirement of zühdün extreme comments emerged, as with the zahids of Basra and Khorasan, having a profession to do not be in need of anyone else and gaining

world sustenance (kasb) does not interfere with tawakkul, some like comments had been made that attachment to the worldhood gain will also eliminate tawakkul. This article will concentrate on how these two concepts are understood and interpreted in Basra and Khorasan zuhd schools. By this way, it will be tried to reach the general attitude of the zahids regarding the issue of kasb and tawakkul.

Key Words: Tasawwuf, Zuhd, Kasb, Tawakkul.

Atf / Cite as: Küçük, Sami-Çakar, Zahit Enes. “Zühd Döneminde Basra ve Horasanlı Zahid Sufilerin Kasb ve Tevekkül Anlayışı”. *Apjir* 4/2 (Ağustos 2020), 188-211.

Giriş

Tasavvuf Kur’ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber’in sünnetinden ortaya çıkmış bir ilimdir.¹ Diğer dinî ilimler gibi tasavvuf da tarihi süreç içinde çeşitli dönemlerden geçmiştir. Tasavvufun bu dönemlerinden biri; hicri birinci ve ikinci asrı kapsayan süreçtir ki, bu süreç zühd dönemi olarak adlandırılmaktadır.² Sözlük anlamı olarak az olan şey,³ bir şeye meyli terk etmek,⁴ yüz çevirmek⁵ ve rağbet etmemek⁶ gibi anlamlara gelen zühd kavramı sûfler tarafından genel olarak kişinin nefsinin Allah dışındaki her şeye rağbet ve muhabbetten alı koyması ve tam anlamıyla Allah’a yönlendirmesi anlamında kullanılmaktadır.⁷

Zâhidler için ideal bir hayat tarzı olarak ortaya konulan zühd hayatının ana kaynağı sûflere göre Kur’an-ı Kerîm⁸ ve Hz. Peygamber’in sünnetidir.⁹ İlerleyen yıllarda ise Hz.

¹ Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî, *el-Lüma’ - İslam Tasavvufu*, trc. H. Kâmil Yılmaz, Ankara: Altınoluk Yay., 1996, s. 9, 14-19; Muhammed b. İbrâhim Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta’arruf*, trc. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yay., 2016, s. 53-56; Şehâbeddin Sühreverdî, *‘Avârifü’l-ma’ârif Tasavvufun Esasları*, trc., H. Kâmil Yılmaz ve diğerleri., İstanbul: Vefa Yay., 1989, s. 5-16; İbn Haldûn, *Tasavvufun Mahiyeti - Şifâu’s-Sâil*, haz., Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yay., 1997, s. 291-296.

² Serrâc, *el-Lüma’*, s. 16; Osman Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, İstanbul: Ataç Yay., 2015, s. 55-56; Abdurrezzak Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, Bursa: Bursa Akademi, 2016, s. 15; Ömer Rıza Doğrul, *İslâmiyetin Geliştirdiği Tasavvuf*, İstanbul: Kaknüs Yay., 2008, s. 74-75. İlk dönem sûflerinin zühd anlayışları hakkında daha geniş bilgi almak için bk. Mustafa Yıldırım, *İlk Dönem Zahidleri ve Zühd Anlayışları (Sahabe dönemi, Hicri I. ve II. Asır)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2017, s. 51.

³ Râgıb el-İsfahânî, “z-h-d”, *el-Müfredât: Kur’an Kavramları Sözlüğü*, trc. Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu, İstanbul: Çıra Yay., 2012, s. 463.

⁴ Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, “zühd”, et-Ta’rifât: Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü, çev. Arif Erkan, İstanbul: Bahar Yay., 1997, s. 118

⁵ Abdürrezzâk Kâşânî, “Zühd”, *İstîlâhâtü’s-süfîyye*, tahk. Assem İbrahim el-Kayyali, Lübnan-Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiye, 1433/2012, s. 103-104; Ethem Cebecioğlu, “Zühd”, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara: Otto, 2014, s. 550.

⁶ Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, “zühd”, *Lisân’ül-Arab*, Beyrut: Dâru Sâdir, 1990, c. 3, s. 196-198; Süleyman Uludağ, “Zühd”, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Kabcacı Yay., 2012, s. 397.

⁷ Kelâbâzî, *Ta’arruf*, s. 156-157; İsmâil Rusûhî Ankaravî, *Minhâcü’l-Fukarâ*, haz. Safi Arpaguş, İstanbul: Vefa Yay., 2008, s. 293; Hacı Bayram Başer, *Şeriat ve Hakikat Tasavvufun Teşekkül Süreci*, İstanbul: Klasik, 2017, s. 45; Semih Ceyhan, “Zühd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2013, c. 44, s. 530-533.

⁸ El-Kasas, 28/60; el-Ankebut, 29/64; et-Taha, 20/131; el-A’la, 87/16/17; ed-Duha, 93/4; en-Naziat, 79/37-39; el-Bakara, 2/86; al-i İmran, 3/14.

⁹ İbn Mâce, “Zühd”, 1; Tirmizî, “Zühd”, 1; Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 15-20.

Peygamber ve ashabın yaşantısına duyulan özlem, fetihlerle beraber gelen zenginlikle birlikte dünyaya olan meylin artması ve müslümanlar arası çekişme ve savaşların baş göstermesi gibi etkenler de insanların zühd yöneltmelerinde kısmen etkisi bulursa da zühdün bir tepki hareketi olarak var olduğu iddiası için yetersiz sayılmaktadır.¹⁰

Zâhidler Kur'an ve sünnetin yönlendirmesiyle zühd hayatının kurallarına uyarak Allah'a yaklaşmaya gayret göstermişlerdir. Fakat zühd bakışlarındaki farklılıklardan dolayı bu ideal hayat ile kişinin günlük yaşantısı arasında bağ kurmak kimi zaman zâhidler için problem teşkil etmiştir. Çünkü bazı durumlarda zühdü ön plana çıkartmanın sonucunda sosyal hayattan uzaklaşma, dünyayı terk ve uzlete çekilme gibi durumlar ortaya çıkmıştır. Bu da kişinin günlük hayattaki meşgalesini terk etmesi yani kesbi ve sebeplere başvurmayı bırakması ve toplumdaki uzaklaşması anlamına gelmiştir. Bu tarz zühd anlayışı; kesb-tevekkül ilişkisinin nasıl anlaşılacağı, sebeplere başvurmak ve tevekküle mani midir ve kesb olmaksızın tevekkül sahih bir hareket midir gibi sorunları gündeme getirmiştir. Biz bu sorulara Basra ve Horasan mektebi mensubu zahidlerin hayat hikayeleri içinde nakledilen kesb-tevekkül yaklaşımlarını irdeleyerek cevap bulmaya çalıştık. Bu konuyu irdelerken bir makale sınırlılığı içinde tüm zühd dönemi mutasavvıflarını ele almak zaten mümkün olmayacağı için Basra ve Horasan zahidlerinden yine makale sınırlılığını göz önünde bulundurarak önemli temsilciler üzerinden konuyu değerlendirmeye çalıştık.

1. Basra Mektebinde Kesb-Tevekkül

Basra kelam, fıkıh, hadis, tarih, Arap dili ve edebiyatı alanlarında pek çok eserin kaleme alındığı bir ilim ve kültür şehridir. Basra ilim sahasında öne çıkan bir mektep olmasının yanı sıra kendine has hüznü ve aşk temelli zühd anlayışıyla da zühd mektepleri arasında ayrı bir halka olarak zikredilmektedir.¹¹ Bu mektepte Hasan-ı Basrî ve Rabia el-Adeviyye öncülüğünde yetişmiş tasavvuf tarihinin önemli simalarından zahidler mevcuttur.¹² Biz burada bu mektebe mensub kabul edilen Dört önemli sima üzerinde duracağız ve onların Kesb ve tevekkül ile ilgili tutum ve düşüncelerini nakledeceğiz. Bu da Basra mektebinin kesb ve tevekkül ile ilgili anlayışını yansıtmaya kifayet eder kanaatindeyiz.

1.1 Hasan-ı Basrî (ö. 110/728)

Zâhidlerin yanlış algılayış ve yönelimlerinin önüne geçmeye gayret eden ve onlar için sahih bir zemin hazırlamaya çalışan isimlerden birisi dünya ve ahiret hakkındaki görüşleriyle zâhid ve sufilerin kendisini örnek aldığı Hasan-ı Basrî'dir. Basra zühd

¹⁰ Mehmed Ali Aynî, *Tasavvuf Tarihi*, trc., Hüseyin Rahmi Yananlı, İstanbul: Büyüyenay Yay., 2017, s. 182; Ebü'l-Alâ Affî, *Tasavvuf: İslâm'da Manevî Hayat*, trc., Ekrem Demirli, Abdullah Kartal, İstanbul: İz Yay., 2015, s. 62-70; Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar* s. 25; Ahmet Cihad Haksever, *Tasavvufu Anlama Kılavuzu*, Ankara: Otto, 2017, s. 25; Kadir Özköse, "Zühd ve Süfîlerin Zühdte Yükledikleri Anlam (Tasavvufta Dünyevileşmeye Tepkisel Yaklaşım)" *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, c. 6, sayı: 1, s. 175-194.

¹¹ Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 30.

¹² H. Kamil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2004, 10. Baskı, s., 106-110.

mektebinin önderi¹³ kabul edilen Hasan-ı Basrî, sûfîler tarafından imam sayılmakta ve ilim ve tasavvufteki büyüklüğüyle övülmektedir.¹⁴

Hasan-ı Basrî zühdü dünyaya karşı zahidce tavır, dünyalık için çalışanlara karşı buğz ve dünyalıklardan nefret etmek şeklinde tanımlamıştır.¹⁵ Kulun Allah'a yaklaşması için de dinde derin bir anlayış sahibi olmasının ardından zühd sahibi olmasını şart koşturmuştur.¹⁶ Onun bu anlayışının temelinde dünyanın fani¹⁷ olduğunun idraki yatmaktadır denilebilir. Çünkü insan ne kadar zenginlik ve rahata erişirse erişsin dünya hayatı az bir süre haricinde insana fayda sağlamayacaktır. Bu noktada denilebilir ki onun esas vurgulamak istediği nokta kulun dünyayı tek başına bir amaç olarak görmemesi gerektiğidir.¹⁸ Bu hususta kulun asıl amacı ahirettir fakat onu elde etmek için de dünyada alması gereken tedbirler bulunmaktadır. Hasan-ı Basrî bundan dolayı kişinin ahiret hayatında rezil olmaması için aklını kullanmasını tavsiye etmiş¹⁹ ve dünyalık yarışında olanları ahiret için çalışmaya teşvik etmiştir.²⁰ Hasan-ı Basrî kulun bunları göz önünde bulundurarak heveslerinden vazgeçmesi, nefesine hoş gelmeyen işlerde sabır göstermesi²¹ ve kendine yetecek miktarda malla kanaat etmesi²² gerektiğinden söz etmiştir. Nitekim bu düşüncesinden hareketle ona göre kulun, ancak dünya ve içindekilerden yüz çevirdiği yani dünyaya karşı zâhid olduğu taktirde ahiretini kazanmış olacağını söylemek mümkündür.

Bununla birlikte Hasan-ı Basrî dünyadan tamamen uzaklaşma ve her şeyi bir kenara bırakıp kesbi terk etme düşüncesine de karşıdır. Çünkü denilebilir ki onun düşüncesine göre kul orta bir yol üzerinde olmalı yani ahireti için çalıştığı gibi dünyasını da ihmal etmemelidir.²³ Bu düşüncesini kendi eliyle rızkını kazanan kişileri taktir etmesinden anlamak mümkündür.²⁴ Yine o dünya ve ahiret hususunda kulun dengeli bir tutuma sahip olması gerektiğini şu sözleriyle ifade etmektedir: “Helal kazanan, tutumlu harcayan, fakirlik ve ihtiyaç günü için önden gönderen kimseye Allah merhamet etsin.”²⁵

¹³ Süleyman Uludağ, “Hasan-ı Basrî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1997, c. 16, s. 291-293.

¹⁴ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 66; Hücvîrî, *Hakikat Bilgisi Keşfu'l-Mahcûb*, trc., Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yay., 2016, s. 152; Ebû Hâmid Ferîdüddîn Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, haz. Mehmet Zahit Kotku, İstanbul: Seha Neşriyat, 1983, s. 19-26.

¹⁵ Ebü'l-Kasım Zeynüslâm Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi*, trc., Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yay., 1991, s. 256.

¹⁶ Serrâc, *el-Lüma'*, s. 152; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 457.

¹⁷ İshak Doğan (edit.), *Zühd - Hasan-ı Basrî*, Konya: Hüner Yay., 2012, s. 35

¹⁸ Tahsin Görgün, “Hasan-ı Basrî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1997, c. 16, s. 293-301.

¹⁹ Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, s. 25; Mehmet Kubat, “Kadere Dair İki Risâle”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2008, c. 3, sayı: 1, s. 368-373; İshak Doğan, *Zühd*, s. 34.

²⁰ Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, s. 22; İshak Doğan, *Zühd*, s. 113.

²¹ Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 152; İshak Doğan, *Zühd*, s. 99-100.

²² Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, s. 24; İshak Doğan, *Zühd*, s. 27, 31.

²³ Hellmut Ritter, “Hasan Basrî'nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik b. Mervan'a Mektubu”, trc. Lütfi Doğan, Yaşar Kutluay, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 3, sayı: 3-4, 1954, s. 79-80; İshak Doğan, *Zühd*, s. 91

²⁴ İshak Doğan, *Zühd*, s. 106; Görgün, “Hasan-ı Basrî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, s. 298.

²⁵ İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-Safve*, trc., Abdülvehhab Öztürk, İstanbul: Kahraman Yay., 2006, s. 813.

Bu noktada Hasan-ı Basrî'nin cömertlik anlayışının da kulun çalışıp çabalaması ve kimseye muhtaç olmaması üzerine kurulu olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü o cömertliği kimseden bir beklenti içine girmemek olarak tanımlamakta ve aksi halde kulun başkasından beklenti içine girmesi durumunda alçak bir konuma düşeceğinden bahsetmektedir. Yine cömertliği başkasından bir şey istememek olarak da tanımlarken, kulun böyle bir davranış sergilemesinin neticesinde ise elindekileri de kaybedeceğinden söz etmektedir.²⁶ Buradan hareketle denilebilir ki Hasan-ı Basrî dilencilik ve başkasının elindekine tamah etme düşüncelerini reddederek kişinin kendi çabasıyla rızık kazanmasını savunmaktadır.

Hasan-ı Basrî'ye göre: “*En üstün ilim Allah'tan korkma ve tevekküldür.*”²⁷ Fakat onun tevekkül anlayışının rızık için kesbi ve sebepleri tamamen terk etmekle dünyadan kendini bütünüyle soyutlamak olduğunu söylemek yanlış olacaktır. Nitekim yukarıda da bahsedildiği gibi onun düşüncesi kulun dünya ve ahiret dengesini kurması üzerinedir. Bundan dolayı kul için tevekkülün sebepleri yerine getirdikten yani ihtiyacı kadar mal elde ettikten sonra olacağını söylemektedir.²⁸ Fakat bu noktada kulların helalden kazandıklarını helale harcamalarına ve bu süreçte de kazandıklarına herhangi bir surette kalplerinin bağlanmaması gerektiğine dikkat çekmektedir. Çünkü ona göre kul için kazanma ve kaybetme durumlarının kalpte hiçbir etki uyandırmaması gerekmektedir. Bu noktada kulun kalbi her halükârda yani darlıkta da bollukta da Allah'a güvenmeli ve teslim olmalıdır.²⁹

Hasan-ı Basrî insanların aşırıya kaçarak bütün hareketlerini kadere bağlamalarına da eleştirmiştir. Bu noktada kulların yapması gerekenin ahiret hakkında tedbir almaları gerektiği gibi dünya hakkında da tedbir almaları ve sebeplere müracaat etmeleri gerektiğini idrak etmeleri olduğunu söylemektedir.³⁰ Fakat bunu yaparken insanlar daima kalplerinde bulunan Allah korkusuyla beraber tevekküllerini de korumalıdır. Ona göre kalbinde Allah'a itimadını muhafaza edemeyen bir insanı gündüzleri oruçla ve geceleri de namazla geçse kendisi için hiçbir fayda sağlamayacaktır.³¹

Kulun çalışıp çabalaması ve bunu yaparken de tevekkülünü muhafaza etmesinin gerekliliğine vurgu yapan Hasan-ı Basrî'nin düşüncesinde bu iki hareketin birbirine zıt düşmediğini yukarıdaki bilgilerden hareketle söylemek mümkündür. Fakat bunun yanında yine de kendisine göre Allah için dünyaya yüz çeviren ve dünyalık elde etmekten

²⁶ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 250; Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, s. 24; İshak Doğan, *Zühd*, s. 73.

²⁷ İshak Doğan, *Zühd*, s. 84.

²⁸ Ebû Nuaym el-İsfehânî, *Hilyetu'l Evliya ve-Tabakâtu'l-Asfiyâ*, trc., Hüseyin Yıldız ve diğerleri, İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2015, c. 1, s. 568-569.

²⁹ İsfehânî, *Hilyetu'l Evliya*, c. 1, s. 565-586; Ritter, “Hasan Basrî'nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik b. Mervan'a Mektubu”, s. 79.

³⁰ Ritter, “Hasan Basrî'nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik b. Mervan'a Mektubu”, s. 79-80; Ethem Ruhi Fıçlalı, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, Ankara: Selçuk Yay., 1990, s. 310; Mehmet Kubat, *Hasan el-Basrî Hayatı, İlmi Kişiliği ve Kelâm İlmindeki Yeri*, İstanbul: Çıra Yay., 2008; s. 162, 247-248.

³¹ İshak Doğan, *Zühd*, s. 84.

imtina eden kişinin daha üstün olduğunu söylemektedir. Bu kişilerin üstünlüklerinin sebebini de şu şekilde ifade etmiştir: “Öyle bir topluluk gördüm ki, helal mal edinmek isteselerdi edinebilir, zengin olabilirlerdi. Kendilerine, ‘Neden dünyadan nasibinizi almıyorsunuz?’ diye sorduklarında: ‘Biz kalbimizi bozmasından korktuğumuz için zengin olmak istemiyoruz diye cevap verirlerdi.’”³²

1.2. Habîb el-Acemî (ö. 130/747-48)

Basra'nın önde gelen zahidlerinden birisi olan Habîb el-Acemî sûfler tarafından himmeti yüce, kadri ulu ve mertebesi büyük birisi olarak nitelenmektedir. Hasan-ı Basrî'nin elinde tövbe etmiş³³ olan Habîb el-Acemî'nin kesb ve tevekkül hususundaki anlayışı da Hasan-ı Basrî'nin yukarıda ifade ettiği, Allah için dünyadan ve dünyalık elde etmekten kaçınan kişinin anlayışını yansıtmaktadır. Bunun için zühd hayatına yöneldikten sonra malının hepsini dağıtmış ve dünyadan yüz çevirip Allah'a ibadet ve taatle meşgul olmuştur. Çünkü onun düşüncesine göre Allah'ın rızası münafıklık olmayan bir kalpte bulunmaktadır. Münafıklığın da ikiyüzlülük olduğundan hareketle denilebilir ki ona göre kişi dünya ile Allah'a olan muhabbetini aynı anda kalbinde bulunduramayacağı için ya nifakı seçecektir ya da rızayı seçecektir.³⁴

Allah'ın rızası için kalbini dünyalıklardan temizleyen Habîb el-Acemî'nin düşüncesinde kesbin ibadete göre daha değersiz bir uğraş olduğu için terkedildiğini görmekteyiz. Bu noktada ailesine rızık götürme hususunda Allah'ın ibadetlerine karşılık olarak ona ikramda bulunduğu³⁵ nakli onun bu düşüncesini yansıtmaktadır. Yine onun ticareti neden terk ettin sorusuna karşılık olarak “çünkü kefil ve vekil (olan Allah) güvenilir bir zattır”³⁶ şeklindeki cevabından da kalbindeki nifakı gidermek için tevekkülünün kesbine galip geldiği sonucu çıkmaktadır.

Habîb el-Acemî'nin sebepler noktasında Allah'a olan itimadı da Hasan-ı Basrî ile aralarında geçen diyalogdan anlaşılmaktadır ki abdest alırken kürkünü yol üstünde bir yere bırakan Habib'in kürkünü Hasan-ı Basrî görmüş ve o gelene kadar kürkün yanında beklemiştir ve Habib gelince de ona kürkü sahihsiz olarak böyle bırakmasının yanlışlığından bahsederek bu hususta neye itimad ettiğini sorması üzerine Habib şu cevabı vermiştir: “Seni gözetlemek için gönderen kişiye inandım.”³⁷

Habîb el-Acemî'nin Allah'a itimat etmekle beraber sebepleri de yerine getirdiğini bu noktada söylemek mümkün gözükmektedir. Bunu en açık olarak Basra'da olan kıtlık zamanında veresiye yiyecek alıp insanlara dağıtmasından ve borçlarını ödemek içinde Allah'a tevekkül etmesinden anlamak mümkündür. Çünkü Allah Teala'nın her şeye kadir

³² İshak Doğan, *Zühd*, s. 26.

³³ Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 155; Erhan Yetik, “Habîb el-Acemî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1996, c. 14, s. 370.

³⁴ Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 156; Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, s. 212, 217.

³⁵ Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, s. 212-213.

³⁶ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 311.

³⁷ Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, s. 214.

olduğunu çok iyi bilmekle beraber Habîb el-Acemî bir kese dikmiş ve onu yastığının altına koymuştur ve borçlular geldiğinde de keseyi dirhemlerle dolu bularak borçlarını buradan ödemiştir.³⁸ İşte bu noktada onun keseyi dirhemler için bir sebep olarak gördüğünü söyleyebiliriz. Buradan hareketle de onun gönlünü herhangi bir şekilde dünyaya meylettirmeksizin sebeplere de başvurduğu sonucunu çıkarmak mümkündür.

Habîb el-Acemî'nin şeriata gereklerini de yerine getirmekte titiz olduğunu Hücvârî'nin onun hakkında 'şeriatta temkin sahibi' gibi ifadelerinden anlamak mümkündür. Nitekim şeriata titizlikle bağlı bulunan Hasan-ı Basrî, Ahmed b. Hanbel ve İmâm Şâfî gibi ilim adamlarının onu reddetmenin aksine ona iltifat ederek methetmelerinden de bu husus açıkça anlaşılabilir.³⁹

1.3. Mâlik b. Dînâr (ö. 131/748'den önce)

Hasan-ı Basrî'nin meclisinde tövbe etmiş zâhidlerin önde gelenlerinden birisi de sûfiler tarafından mütevekkil bir velî⁴⁰ olarak zikredilen Mâlik b. Dînâr'dır. Onun temel düşüncesi dünya ve içindekilerden uzaklaşma üzerine kuruludur. Bunun için dünyanın zevkleri olan yeme, içme ve mal mülk yığarak servet edinme yolunu terk ederek riyâzet ve mücâhede yolunu tercih etmiştir.⁴¹ Çünkü ona göre bu gibi durumlar insanın kalbinin katılaşmasına ve sonuçta da Allah'tan uzaklaşmasına sebep olacaktır.⁴²

Mâlik b. Dînâr dünyanın onu terk edenlerin peşinden koşacağını belirtmekle beraber Mushaf yazarak elinin emeğiyle geçinmeyi tercih etmiştir.⁴³ Bunun helal kazanç⁴⁴ olduğunu belirtirken aşırıya da kaçmayarak kişi için kendisine yetecek kadar rızık⁴⁵ ile idare etmesi gerektiğinin üzerinde durmuştur. Bu noktada kişilerin kazançlarının helal olduğu sürece istediklerini giyebileceklerini⁴⁶ söylemesiyle de onları dünya hususunda güçlerinin yetebileceği kadarla muhatap tutmaya çalıştığı söylenebilir.

Mâlik b. Dînâr'ın: "(Ey Rabbimiz!) Yalnız sana (ibâdet ve itaatle) kulluk eder ve (her hal ve ihtiyacımızda) ancak senden medet umar/yardım dileriz."⁴⁷ ayetini ele alırken "ancak senden yardım istiyorum diyorum ama onun bunun kapısına gidiyor, onlara teşekkür ediyorum"⁴⁸ şeklindeki yakınmasından hareketle onun kişinin kendi el emeğiyle çalışıp rızık kazanmasına verdiği önemi anlamak mümkündür. Çünkü her ne kadar kişi dünyalık

³⁸ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 558.

³⁹ Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, s. 214-216; Yetik, "Habîb el-Acemî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, s. 370.

⁴⁰ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 66; Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, s. 27.

⁴¹ Mehmet Demirci, "Mâlik b. Dînâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2003, c. 27, s. 505.

⁴² Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, s. 28-29.

⁴³ Demirci, "Mâlik b. Dînâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, s. 505.

⁴⁴ İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-Safve*, s. 843.

⁴⁵ İsfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. 2, s. 215.

⁴⁶ İsfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. 2, s. 249.

⁴⁷ el-Fâtîha, 1/5.

⁴⁸ Feridüddîn Attâr, *Evliya Tezkireleri*, trc., Süleyman Uludağ, yy.: Kabcacı Yay., 2012, s. 84.

hususunda⁴⁹ elinde olmadan diğer insanlara muhtaç duruma düşse de bu durum onun için alçaltıcı bir hal olarak görülmüştür. Yine bu sözlerinden hareketle onun dilencilik ve başkasının elindekilere tamah etme gibi düşüncelere de karşı olduğunu söyleyebiliriz.

Mâlik b. Dînâr'ın dünyalıklardan uzaklaşmasının nedenlerinden birisi de onun nefsinin terbiye etme çabasıdır. Ona göre dünyanın lezzetleri geçicidir bu nedenle insan bunlara itibar etmemelidir.⁵⁰ Bu kanaatini hayatına da tatbik ederek nefsinin dünya lezzetlerinden uzak tutarak terbiye etmeye çalışmıştır. Nitekim bu hususta onun hakkında kırk yıl yaş hurma yememesiyle ilgili gelen rivayetler de bunu desteklemektedir.⁵¹

Mâlik b. Dînâr'ın bu şekilde hareket etmesinin altında yatan temel gaye ise Allah'tan gafil olmama düşüncesidir. Ona göre dünyaya dalan, kalbini onunla meşgul eden ve Allah ile muhabbetten uzak tutan bir kişinin kalbi körelir.⁵² Bunun neticesinde de kulun kalbini dünya sevgisi ve dünyalık endişesi kaplar.⁵³ Kul bu hale gelince de acizliğini ve Allah'a olan muhtacını unuttur.⁵⁴ İşte bundan dolayı Mâlik b. Dînâr dünya arzularına galebe çalmak hususunda hem kendisini hem insanları uyarmıştır.⁵⁵ Hatta uyurken ölmekten korktuğu için uyumaması⁵⁶ da Allah'tan gafil bir halde olmaktan sakınmasına örnek verilebilir.

Mâlik b. Dînâr'ın yeteri kadar helal kazançla yetinmekle birlikte dünyadan yüz çevirip Allah'a yönelme düşüncesinin bir tezahürü de yukarıda zikredilen fakr düşüncesinden kaynaklanan tevekküldür. Ona göre kul kalbini sadece Allah Teala'ya bağladığı taktirde Allah o kulun kalbini dünya sevgisinden alıkoyacak ve kendisine itimada yönlendirecektir.⁵⁷ Bunun neticesi olarak da kulun her işi yapmanın Allah olduğunun idrakine varacağını söylemektedir. Kulun bu hususta kurtuluşa ermesinin yolu olarak da işi yapana rıza göstermek olduğunu belirtmektedir.⁵⁸ Bu noktada o rızayı zühdden üstün ve son menzil olarak görmektedir.⁵⁹

Mâlik b. Dînâr kesb ve sebepleri yerine getirmekle beraber Allah'a tevekküle de dikkat çekmiş ve bu noktada Allah'ın hüsnüzan edenlere istediklerini vereceğini belirtmiştir.⁶⁰ Nitekim onun tevekkül düşüncesini yukarıda anlatılanlardan da anlamak mümkünse de kendisi hakkında Hücvârî'nin zikrettiklerinden anlamak kanaatimizce daha açık olacaktır. Onun naklettiğine göre bir gemi seyahati esnasında kaybolan bir mücevherden Malik

⁴⁹ Önder Tonbul, *İlk Dönem Süfilerine Göre Tevekkül Anlayışı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2017, s. 30.

⁵⁰ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 249.

⁵¹ Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, s. 28.

⁵² Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif*, s. 637.

⁵³ Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, s. 28-29.

⁵⁴ Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif*, s. 667.

⁵⁵ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 282.

⁵⁶ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 577.

⁵⁷ İsfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. 2, s. 221.

⁵⁸ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 85.

⁵⁹ Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, s. 28.

⁶⁰ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 273.

sorumlu tutulmuş ve bunun neticesinde ise dua niyetiyle başını semaya kaldırdıktan sonra balıklar ona mücevherleri getirmiştir.⁶¹ Mâlik b. Dînâr'ın burada semaya başını kaldırıp dua etmesi onun sebeplere başvurmasını göstermektedir ki bu noktada dua da çalışıp çabalama gibi bir sebep sayılmaktadır.⁶² Mâlik b. Dînâr'ın duası ve Allah'a olan itimadının neticesinde balıkların da ona mücevherleri getirmesi onun tevekkülünün sıhhatine işaret etmektedir. Nitekim onun bu şekilde hareket etmesi Allah'ı tanınmasının neticesidir.⁶³ Netice olarak Mâlik b. Dînâr kesb ile beraber her şeyin tasarrufunun Allah'ın elinde olduğu bilmiş ve O'na tevekkül etmiştir.

1.4. Râbia el-Adeviyye (ö. 185/801)

Künyesi Ümmü'l-hayr olan Râbia el-Adeviyye Basra'da zühd hayatının öncü isimlerindedir. Tasavvuf tarihinde onu diğer zâhidlerden ayıran husus zühd anlayışındaki farklılıktır. Onun zühd düşüncesi ilâhî aşk yani sevmeye layık olanın aşkı üzerine bina edilmiştir.⁶⁴ Bunun yanında onun Hasan Basrî'yi ağlarken görmesi ve ona "Ya üstad! Gözyaşını sakla halk görmesin ve riyadan da emin olasin"⁶⁵ demesi de onun melâmet tavrına sahip olduğunu göstermektedir.

Râbia el-Adeviyye bu düşüncesinin bir tezahürü olarak Allah dışındaki her şeyden yüz çevirmiştir. Çünkü onun düşüncesinde dünya nimeti ve Allah sevgisi aynı yerde olamaz.⁶⁶ Bundan dolayı o mahlûkata hizmetten kendisini kurtarması için Allah'a dua eder ki her şeyle irtibatını kesmenin sonucunda yalnızca O'nunla meşgul olabilsin.⁶⁷ Hatta bu hususta şeytana bile düşmanlık beslemediğini çünkü kalbinin sadece Allah sevgisiyle dolu olduğunu söylemektedir.⁶⁸

Bununla birlikte Râbia kendi rızkını elde etmek için de iplik eğirip satmıştır.⁶⁹ Bu da onun dünyadan yüz çevirmekle beraber helal rızık için çalıştığını göstermektedir. İnsanların da bundan dolayı onun yemeği helaldir düşüncesiyle ona geldikleri nakledilmektedir.⁷⁰

Râbia'nın sebepleri terk etmediğine dair bir diğer delil de onun hac yolculuğu hakkında aldığı tedbirlerdir ki hac yolculuğuna çıkacağı zaman yanına seccadesini ve ağızını almıştır. Bununla birlikte Râbia Allah'a da tevekkül etmiştir. Nitekim yolda eşeğinin ölmesi üzerine insanlar ona yardım etmek isteseler de o Allah'tan başka kimseden bir şey

⁶¹ Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 156. Bu noktada Attar'ın gemi seyahati hakkında naklettikleri farklı olsa da aynı düşünceyi yansıtmaktadır. Bk. Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, s. 27.

⁶² Gazâlî, Ebû Hâmid, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, trc., Ali Arslan, İstanbul: Merve Yay., 2016, c. 4, s. 729-734.

⁶³ Gazâlî, Ebû Hâmid, *Kalplerin Keşfi: Mükâşefetu'l Kulûb*, trc., Abdulhalık Duran, İstanbul: Yani Şafak, 2005, s. 184; Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, s. 29.

⁶⁴ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 178, Hülya Küçük, Semih Ceyhan, "Râbia el-Adeviyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2007, c. 34, s. 380-382.

⁶⁵ Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, s. 227.

⁶⁶ Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, s. 230.

⁶⁷ Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, s. 222-223.

⁶⁸ Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, s. 229.

⁶⁹ Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, s. 228.

⁷⁰ Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, s. 225-226.

istememeye olan ahdi ve Allah'a olan itimadından dolayı onları “*ben size güvenip gelmedim*” diyerek geri çevirmiştir.⁷¹ Bu da onun tedbir aldıktan sonra tevekkül ettiğini göstermektedir.

Allah'tan başkasına yönelmemek için mahlukattan bir şey istememeye ahdeden Râbia el-Adeviyye bu noktada dünyayı Allah'tan dahi istemekten haya ettiğini söylemektedir.⁷² Bunun da onun rıza düşüncesinden kaynaklandığını söylemek mümkündür. Çünkü o dünya hayatında her şeyin failinin Allah olduğunu bilen bir kulun nimet kadar musibete de sevinmesi gerektiği kanaatindedir.⁷³ Bunun içindir ki kendisinin fakir olduğunu Allah'ın gördüğünü ve O ne dilerse kendisinin de onu dileyeceğini söylemiştir.⁷⁴

Râbia yine bu noktada tarlasına çekirgeler dadandığında Allah'a olan rızasını şu sözleriyle dile getirmiştir: “*İlâhi, rızımı sen üzerine aldın. Eğer istersen benim bu ekinimle düşmanlarını doyurursun.*”⁷⁵ Onun bu sözleri Allah'ın yaptıklarına olan rızasını gösterirken aynı zamanda rızık konusunda da O'na olan tevekkül ve itimadını da göstermektedir.

Râbia el-Adeviyye dünyadan yüz çevirmesinin yanında ahiretten de yüz çevirmiştir.⁷⁶ Bu noktada o dünyevi sıkıntılar karşısında Allah'ın dilediğine muhalefet etmemek ve O'nun iradesinin karşısında durmamak gerektiğinden, bunun sevgiliye karşı uygun bir hareket olmadığından söz ederken bu hususta cennete meylettiği için bile Allah'ın onu hasta ettiğinden bahsetmiştir.⁷⁷ Bu da göstermektedir ki onun düşüncesinde Allah sevgisi dışında hiçbir şey yer almamaktadır.

Yukarıdaki bilgilerden hareketle Râbia el-Adeviyye'nin kesb ve tedbirlere başvurmakla beraber düşüncesinin temelini tevekkül ve rızanın oluşturduğunu söylemek mümkündür. İnsanların bir şeyler istemesinin ve meylinin tabi olduğundan bahsederken asıl olanın Allah'a ibadet ve taatle beraber O'na tevekkül ve teslim olmak ve O'nun yaptıklarına rıza göstermek⁷⁸ olduğunu söylemesi de buna işaret etmektedir. Nitekim bu da onun ilâhî aşk düşüncesinin bir tezahürüdür ki Allah dışındaki şeylerin değersizliğinden dolayı terk edilmelerini gerekli kılmaktadır.

2. Horasan Mektebinde Kesb-Tevekkül

Geniş bir coğrafyayı içine alan Horasan dinî ilimlerin gelişim gösterdiği yerlerden birisidir. Kur'an ilimleri, hadis ve fıkıh alanlarında önemli temsilciler yetiştirmesinin yanında tasavvuf alanında da kendine has tevekkül ve teslimiyet anlayışıyla ve

⁷¹ Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, s. 223-226.

⁷² Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 418-419; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-Safve*, s. 922.

⁷³ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 338; Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, s. 230; Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif*, s. 623.

⁷⁴ Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, s. 232.

⁷⁵ Mehmet Necmettin Bardakçı, *İbnü'l-Arif ve Mehâsinü'l Mecâlis*, İstanbul: Sır Yay., 2005, s. 110.

⁷⁶ Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, s. 234.

⁷⁷ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 239; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 251; Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, s. 231; Annemarie Schimmel, *İslamın Mistik Boyutları*, trc., Ergun Kocabıyık, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2012, 56-59.

⁷⁸ Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, s. 231.

yetiştirdiği temsilcilerle de önemli bir konuma sahiptir.⁷⁹ Başlangıçtan tasavvuf tarihinin ileri safhalarına kadar Horasan tasavvufunun tasavvuf tarihinde önemli bir yeri vardır. Mühim tasavvufi şahsiyetler bu bölgeden temayüz etmiş, pek çok ekolün kurucusu bu bölgeden yetişmiş, Anadolu'nun İslamlaşması ve Türkleşmesi sürecinde hizmet gören sufilerin pek çoğu bu bölgeden gelmiştir. Tasavvufun zühd döneminde de başta İbrahim Edhem, Fudayl b. İyaz, Şakîk Belhî gibi kurucu zahid mutasavvıflar bu mektebin mensublarıdır.⁸⁰ Özellikle bir sultan iken zühd uğruna tacını tahtını terkeden İbrahim Edhem mevzumuz olan kesb tevekkül ilişkisini anlamak için önemli bir örnektir. Biz de İbrahim Edhem'den başlamak üzere Horasan ekolünün kesb ve tevekkül anlayışını seçtiğimiz önemli zahidler üzerinden ele almak istiyoruz.

2.1 İbrâhim b. Edhem (ö. 161/778)

Zâhidlerin önderlerinden olan İbrâhim b. Edhem Belh'te doğmuş ve Şam'da vefat etmiştir. Künyesi Ebu İshak'tır. İbrâhim b. Edhem'in zühd hayatına yönelmesine sebep olan olaylar çeşitli şekillerde zikredilmiş ise de bu menkıbelerin neticesinde o sahip olduğu mülkünü terk ederek Belh şehrinde ayrılmıştır.⁸¹

İbrâhim b. Edhem dünyadan yüz çevirmesinin neticesi olarak Allah'a tevekkül ve teslimiyetle beraber helal lokma için çalışıp çabalamayı da terk etmemiştir. Bunun için bağ bekçiliği, değirmencilik, buğday biçmek gibi çeşitli işlerde çalıştığı nakledilmektedir.⁸² Bu noktada Hücvîrî'nin naklettiğine göre de İbrâhim b. Edhem ömrünün tamamında elinin kazandığından başka bir şey yememiştir.⁸³

İbrâhim b. Edhem Allah'a olan ibadet ve taati dünyalık derdinden daha önemli görmekte beraber kendine yetecek kadar ve fukaraya da dağıtmak için rızık kazanmıştır. Bunun için Nîşâbur'da dokuz yıl boyunca ibadet ettiği mağarasından perşembe günleri çıkıp odun toplayıp satmış ve kazancının yarısını kendisine alırken diğer yarısını da ihtiyaç sahiplerine dağıtmıştır.⁸⁴ Onun bu noktada helal lokmaya verdiği önemi şu sözlerinden anlamak mümkündür: “*Sana gereken, yiğitlerin işi olan helal kazanç ve çoluk çocuğunun nafakasını temindir.*”⁸⁵

İbrâhim b. Edhem'in zühd yoluna intisap etmesiyle tedbiri terk etmediğinin ve sebeplere başvurduğunun bir göstergesi de onun Şam'a gitmesinin sebebi olarak helal lokmayı

⁷⁹ Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 48-49.

⁸⁰ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 11.

⁸¹ Ebû Abdîrahmân Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed es-Sülemî, *İlk Zâhid ve Süfîler Tabakâtı's-Sûfiyye*, trc., Abdurrezzak Tek, Bursa: Bursa Akademi, 2018, s. 13; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 112; Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 169-170; Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, s. 30-31; Reşat Öngören, “İbrâhim b. Edhem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2000, c. 21, s. 293-295.

⁸² Serrâc, *el-Lüma'*, s. 184; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 112, 470, 554; Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 385; Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, s. 33; Öngören, “İbrâhim b. Edhem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, s. 293.

⁸³ Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 170.

⁸⁴ Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, s. 31-32.

⁸⁵ Serrâc, *el-Lüma'*, s. 201.

zikretmesidir.⁸⁶ Nitekim bu hususta o helal kazancı gece ibadetinden ve nafile oruçla eşit tutmaktadır.⁸⁷ Bununla birlikte zenginliğe de karşı çıkarak insanların ancak ihtiyaç sahipleri ve kendine yetecek kadar rızık kazanmasını savunmuştur. Bunu kendisi de hayatına tatbik ederek elindekileri dostları ve ihtiyaç sahipleriyle paylaşmış ve fakirliği tercih etmiştir.⁸⁸

Sâlihlerin yolunun rahattan ziyade çalışıp çabalama olduğunu zikreden İbrâhim b. Edhem dünyada tedbiri gerekli görmekle beraber kulun ahiret için de tedbir alması gerektiğine dikkat çekmiştir. Bunun için kulların Allah'ın emirlerini ve Hz. Peygamber'in sünnetini yerine getirip cenneti talep etmeleri gerektiğini söylemektedir.⁸⁹ Bu da taktirin emirin yerine getirilmesi için delil olmadığını göstermektedir.⁹⁰ Buradan hareketle İbrâhim b. Edhem'in dünyadaki rızık talebi ve tedbirlerinin ahireti için bir tedbir olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü o helal lokma, fakirleri gözetmek ve insanlardan istememek ve onların ellerindekilere tamah etmemek için çalışmıştır.

İbrâhim b. Edhem göre kulların Allah'a ulaşma noktasında kalplerinde çeşitli perdeler vardır. Bunlardan birisi de hırstır, demiştir. İbrâhim b. Edhem kulun bundan kurtulması için dünya malının varlığı ve yokluğunun kalbinde eşit olması gerektiğine vurgu yapmıştır.⁹¹ Kul dünyaya olan bu rağbetsizliği sebebiyle de hırsdan kurtulacak ve her şeyin Allah'tan olduğuna itimat ederek O'na tevekkül edecektir.

Sebeplere sarılmakla birlikte dünya hırsının ve tamahın kalpte bulunmaması gerektiğine dikkat çeken İbrâhim b. Edhem, kulun her hâlükârda Allah'a sığınması ve tevekkül etmesi gerektiğini belirtmektedir. Çünkü Allah kendisine dayanan ve tevekkül eden kullarını aciz bırakmayacaktır.⁹² Bu noktada onun düşüncesine göre kulun dünya hırsından kurtulması neticesinde Allah'ın rızası hasıl olmaktadır. Bu noktada kul kendisini Allah yoluna vakfettiği ve Allah'a olan tevekkülü de sıhhatli olduğu taktirde rızayı elde edecektir. Bu şekilde hareket eden bir kula da semanın kapıları açılacaktır.⁹³ Nitekim yukarıdaki bilgilerden hareketle ona göre sâlih insanların yolunun da tevekkül ve teslimiyetten geçmektedir.

2.2. Fudayl b. İyâz (ö. 187/803)

Horasan'ın ilk büyük sûflerinden olan Fudayl b. İyâz zühd ve takvasıyla ünlü olmasının yanında ilmiyle de ön plana çıkmış bir sûfidir.⁹⁴ Ebû Abdurrahmân es-Sülemî sûflerin

⁸⁶ İsfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. 6, s. 19.

⁸⁷ İsfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. 6, s. 105-122; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 113.

⁸⁸ Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, 18; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 113, 440-443, 471.

⁸⁹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 113; Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, s. 33.

⁹⁰ Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 170.

⁹¹ Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 279; Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, s. 33.

⁹² İsfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. 6, s. 86-90.

⁹³ Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, 15, 17; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 420; Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 170.

⁹⁴ Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 165; Osman Türer, "Fudayl b. İyâz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1996, c. 13, s. 208-209.

biyografilerini naklettiği Tabakâtu's-sûfiyye adlı kitabına Fudayl b. İyâz ile başlarken⁹⁵ bu alanın önemli müelliflerinden biri olan Hücûrî de onu huzur ehlinin şahı ve vuslat dergâhının padişahı olarak nitelemektedir.⁹⁶

Fudayl b. İyâz'a göre nefis ve günah bağlarından dolayı bir tımarhane olan dünya aynı zamanda bütün şerhlerin de anahtarıdır. Bu nedenle dünyadan yüz çevirerek kendisini Allah'a itaat ve ibadetle meşgul etmiş, Allah'a teslim olmuş ve O'na tevekkül etmiştir. Bütün hayırların başı olarak da zühd hayatını görmüş ve ona yönelmiştir.⁹⁷ Fudayl'a göre Allah sevmediği kula dünyada genişlik ve rahatlık vereceği için dünyalık hususunda hesaba çekilmese dahi dünyayı bir leş gibi görmüştür.⁹⁸

Zühdü kanaat, kanaati de zenginlik olarak gören Fudayl aynı zamanda zühdün aslı olarak da rızayı görmektedir. Zühd derecesinde beklenti içinde olan kulun, rıza derecesinde ise talep etmekten kurtulduğundan bahsederek rızanın üstünlüğüne işaret etmiştir.⁹⁹ Buradan hareketle Fudayl'ın düşüncesinde Allah'a olan itimadın ve tevekkülün öne çıktığını görmekteyiz. Nitekim bu noktada kulun Allah'a itimadını ve O'nun yaptıklarına olan rızasını şu şekilde ifade etmiştir: *"Allah'a tevekkül eden O'na güvenen kimsedir; O'nu itham etmez ve O'nun hor hakir bırakmasından korkmaz."*¹⁰⁰

Fudayl b. İyâz'a göre Allah'tan en fazla razı olan kişi O'nu en iyi tanıyandır.¹⁰¹ Aynı zamanda Allah'ı hakkıyla tanıyan bir kulun da O'na bütün takatiyle ibadet edeceğini söylemektedir.¹⁰² Bu noktada onun düşüncesinde kulun ibadetle meşgul olurken dünya hususunda Allah'a güvenip tevekkül etmesi gerektiğini söylemek mümkündür. Nitekim onun muttaki kulların rızıklarının ummadıkları yerden verileceğini söylemesi de kulluk ile meşgul olunduğu taktirde Allah tarafından rızasının temin edileceğine olan itimadına işaretir.¹⁰³

İnsanlardan uzak kalarak Allah ile ünsiyet kurulması gerektiğini düşünen Fudayl'a göre kulun yaptığı her iş Allah için olmalıdır.¹⁰⁴ Nefsini gören kişi ise ona göre ihlasın dışına çıktığı için Allah'a itaat ve teslimiyetten nasibi olmayan kişidir.¹⁰⁵ Bu noktada kulun dünya endişesi ve tul-i emelden kurtulup ahiret için endişelenmesi gerektiğine işaret

⁹⁵ Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, s. 4.

⁹⁶ Hücûrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 165.

⁹⁷ Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, s. 5; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 257; Hücûrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 165.

⁹⁸ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 115.

⁹⁹ Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, s. 4; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 338-339; Hücûrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 242; Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, s. 240.

¹⁰⁰ Ebû Saîd el-Harrâz, *Kitâbu's-Sıdk Doğruluk Kitabı*, haz. Himmet Konur, İstanbul: Rağbet Yay., 2014, s. 66.

¹⁰¹ Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, s. 4.

¹⁰² Hücûrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 165.

¹⁰³ Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, s. 6.

¹⁰⁴ Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, s. 6.

¹⁰⁵ Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, s. 4; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 286, 335.

etmektedir.¹⁰⁶ Bunun için de nefesine itibar etmemesi ve kalbini muhabbetullah ile canlı tutması gereken kulun Kur'an ve hadis okuması gerekmektedir.¹⁰⁷

Dünya malını helake sevk edici bir kötülük¹⁰⁸ olarak gören Fudayl b. İyâz tamamen dünyadan uzaklaşmamış fakat ihtiyacı kadar mal ile geçinmeyi tercih etmiştir. Bu noktada kulun yapması gerekenin de kalbini Allah'a bağlamak ve tevekkülle beraber sebeplere başvurarak ihtiyacı kadar mal kazanmak olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁹

Fudayl b. İyâz dünya lezzetlerinden uzaklaşmış ve insanlara da yumuşak elbise ve tatlı yemeğin ahiret hususunda fayda vermeyeceğini¹¹⁰ söyleyerek onları Allah'a ibadete teşvik etmiştir. Fudayl'a göre aklın bir zekâtı olan ahiret endişesi kul için Allah'ın sevgisinin bir işaretidir ki nitekim bu noktada Allah'ın sevmediği kulların dünya endişesine düştüklerinden bahsetmektedir.¹¹¹ Marifetin hakikatiyle kulda zuhur eden muhabbet neticesinde ise kul imanın hakikatine eriştiğinden dolayı Allah'a tevekkül edecek ve işleri O'ndan başkasının evirip çevirmediğini idrak edecektir.¹¹²

Fudayl b. İyâz'a göre tevekkülün manası kulun Allah'tan başkasına ümit bağlamaması ve kimseden korkmamasıdır.¹¹³ Fakat bunun yanında da çalışmayı sebeplere başvurmayı müminin vasıfları arasında zikretmektedir.¹¹⁴ Kendisi de yaşadığı sürece ailesinin geçimini temin etmek için çabalamıştır. Hatta kendisi vefat ettikten sonra karısına, Allah'a Fudayl'in emanetleri oldukları için rızıklarını temin etmesi noktasında, Kubeys dağına çıkıp dua etmesini vasiyet etmiştir.¹¹⁵ Bu da göstermektedir ki Fudayl b. İyâz tevekkül etmekle birlikte Allah'ın çizdiği şeriat sınırları çerçevesinde rızık için çalışmış ve sebeplere başvurmuştur.

Yukarıdaki bilgilerden hareketle Fudayl b. İyâz'ın Allah'a tevekkül ve rıza ile beraber sebepleri terk etmediği söylenebilir. Nitekim kul bu noktada Allah'ın sevgisinden mahrum olmamak için dünyaya meyletmeyerek ve ihtiyacı kadar kazanarak kesbe başvurabilmektedir. Fudayl da ihlas ile Allah'a ibadetinin yanında ailesinin geçimi için çalışmakla beraber diğer insanların da rızıklarını gözetmiştir. Onun ihtiyaçlarını daha ucuz yoldan giderme imkânı varken yakınında olan bir tüccardan pahalıya mal alması ve onun da rızıkının peşinde olduğunu söylemesi insanları gözettiğinin bir işaretidir. Netice olarak Fudayl: *“İnsanlar doğruluk ve helali talep etmekten daha erdemli bir şeyle bezenmemiştir”* sözüyle helal talebinin insanlar için gerekli olduğuna işaret ederken Allah'a tevekkülünü

¹⁰⁶ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 363; Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, s. 241.

¹⁰⁷ Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, s. 243.

¹⁰⁸ Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 167; Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, s. 240.

¹⁰⁹ İsfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. 6, s. 211-212.

¹¹⁰ Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, s. 242.

¹¹¹ Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, s. 241.

¹¹² İsfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. 6, s. 222; Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 165.

¹¹³ Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, s. 142.

¹¹⁴ Türer, “Fudayl b. İyâz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 209.

¹¹⁵ Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, s. 243.

de muhafaza ederek O'ndan başkasından bir şey istememiş ve hiçbir halde şikâyetle bulunmamıştır.¹¹⁶

3.3. Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797)

Babası ve annesi Türk olan Abdullah b. Mübârek 118/736 yılında devrin kültür merkezlerinden biri olan Merv'de doğmuştur. Zühd hayatının yanı sıra Horasan bölgesinde hadisleri tedvin eden ilk âlim oluşu ve hadisler hususundaki derin bilgisiyle de şöhreti artmıştır. Zühd ile ilgili hadisleri topladığı Kitâbü'z-Zühd ve'r-rekâ'ik adlı eseri günümüzde de önemini korumaktadır.¹¹⁷

Abdullah b. Mübârek'in zühd anlayışının dünyadan tamamen uzaklaşmak değil gönlünü ona meyletmekten ve bağlamaktan korumak olduğu söylenebilir. Nitekim yaşadığı hayat da bunu göstermektedir. O ticaretle meşgul olmuş, çeşitli yerlere ilim seyahati yapmış ve hacca gitmiştir. Bu noktada onun: *"İlmi dünya için öğrendik, ama ilim bize dünyaya değer vermemeyi öğretti"* demesi de onun zühd anlayışını ortaya koymaktadır.¹¹⁸

Abdullah b. Mübârek dünyadan yüz çevirmekle birlikte rızık kazanmak için sebeplere de başvurmuştur. Çünkü onun anlayışında haram ile beslenen kişinin tevekkülünden bahsetmek mümkün değildir. Bundan dolayı kul helal kazancın peşinden gitmelidir. Fakat o zenginleşmeye de karşı çıkarak kulun zühd ve tevekkül anlayışının nasıl olması gerektiğini şu şekilde ifade etmiştir: *"Zühd, fakirliği sevmekle birlikte Allah'a güvenmektir, haram bir kuruş alan kişi mütevekkil değildir ve fakr hâlinde zengin görünmek, fakrdan daha güzeldir."*¹¹⁹

Kulun kendisini tevekkül ehlinden görmesiyle mütevekkil olmayacağına işaret eden Abdullah b. Mübârek kulun tevekkül ehlinden sayılabilmesi için Allah tarafından mütevekkil görülmesi gerektiğini belirtmiştir.¹²⁰ Bu hususta kulun tevekkül ehlinden nasıl olabileceğine dair işaretlerde bulunmuştur. Nitekim onun tevhide marifeti, marifete farzları, farzlara sünnetleri ve sünnetlere de edebi şart koşması¹²¹ bu noktada kul için bir hayat planı niteliğindedir. Kulun bu şekilde hareket etmesi kesb ve sebeplere sarılmasını gerekli kılarken tevekkül ehlinden olmasını da sağlayacaktır. Çünkü kul bu yolları takip ederek ibadet ve taatin neticesinde marifete ulaştığında her işin Allah'ın elinde olduğunu bilecek ve O'na tevekkül edecektir. Fakat bu onu emn haline sokmayacak, Allah'a tevekkül ve itimadıyla beraber tedbir almaya da yöneltecektir. Bu hususta ona göre marifet havfı

¹¹⁶ İsfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. 6, s. 225.

¹¹⁷ Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 162-163; Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, s. 57; Raşit Küçük, "Abdullah b. Mübârek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1988, c. 1, s. 122.

¹¹⁸ Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 163; Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, s. 57-58; Küçük, "Abdullah b. Mübârek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 123.

¹¹⁹ Mehmet Necmettin Bardakçı, *Abdullah İbn Mübarek (İlk Müslüman Türk Âlim, Zâhid ve Gâzisi)*, İstanbul: Rağbet Yay., 2016, s. 154-155.

¹²⁰ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 216.

¹²¹ Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, s. 59.

gerektirmektedir.¹²² Havfin da sadece ahiret hakkında değil dünya hakkında da mümkün olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim yukarıda da ifade edildiği gibi ona göre kul haram lokmadan kaçınmalıdır.

Hak dostlarının dünyada bir an bile Allah'tan gafil olmalarının helal olmadığını¹²³ söyleyen Abdullah b. Mübârek bundan dolayı kulun dünya hakkında taaccüb etmemesi gerektiğini söylemektedir.¹²⁴ Ona göre bu Allah'ı tanımanın bir neticesidir ki kul her şeyin Allah'ın elinde olduğunu idrakine varmıştır. Bunun bir sonucu olarak da kulun işlerini Allah'a havale etmesi ve O'na tevekkül etmesi gerekmektedir. Fakat bu tevekkülün de kesbin neticesinde olması gerektiğini savunmaktadır. Çünkü ona göre kul çalışmalı ve insanlara muhtaç olmadan yaşmalıdır. Şu sözleri de bu düşünceyi ifade etmektedir: *“Kişi bir miktar mala sahip olmalıdır ki hasta olunca harcasın, ölünce kefen alsın.”*¹²⁵

Abdullah b. Mübârek kulun kesb ile tevekkülünün bir arada bulunabileceğini savunmaktadır. Fakat bu noktada kul elinden gelen gayreti gösterirken kendisine değil Allah'a güvenmelidir. Çünkü işleri elinde tutan O'dur. Bu noktada çalışmanın zorluklarına katlanmakla beraber tevekkülünü de ihmal etmeyen kulu övmüştür. Nitekim onun: *“Kesbinde tefviz-i umûr ve tevekkülü zâyi etmedikçe, çalışmak zarar vermez.”*¹²⁶ şeklindeki ifadesi de bu düşüncesini yansıtmaktadır.

Abdullah b. Mübârek'in namaza durduğunda atını serbest bir şekilde bırakması ve kendisi dinlenirken yılanın ona hizmet etmesi¹²⁷ gibi durumlar, onun Allah'a ibadet ve taatle meşgul olan kulun işlerini Allah yüklenir şeklindeki düşüncesine işaret etmektedir. Fakat onun hayatından ve hakkında nakledilen sözlerden bu anlayışı benimsemekle beraber kimseye muhtaç olmamak ve helal rızık için çalışıp çabaladığını da görmektedir.

3.4. Şakîk-1 Belhî (ö. 194/810)

Horasanlı meşhur sûfi Şakîk-1 Belhî, tevekkülün mahiyetini, sebeplerini, hikmetlerini, tevekküle ulaşmanın yollarını inceleyen ve bunun müridin sülûküne yapacağı tesirleri üzerinde duran ilk mutasavvıf olarak tanınmaktadır.¹²⁸

Şakîk-1 Belhî'nin zühd hayatına yönelmesine ve tevekkül yolundaki tavrına sebep olarak iki rivayet bulunmaktadır. Bunlardan ilkinde ticaret için gittiği Türkistan'da puthânede çalışan birisine mahlûkatın yaratıcısı ve kadir olan Allah'a yönelmesini ve hiçbir fayda sağlamayan putlardan yüz çevirmesini söylemesi üzerine o kişi de: *“Eğer durum dediğin gibi ise, O Allah kendi memleketinde sana rızık vermeye kadir ise, bunca sıkıntılara katlanarak ticaret için buraya kadar neden geldiniz?”* şeklinde Şakîk'e mukabelede bulunmuştur. Bunun

¹²² Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 163.

¹²³ Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 164.

¹²⁴ Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 339.

¹²⁵ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 216.

¹²⁶ Serrâc, *el-Lüma'*, s. 201.

¹²⁷ Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, s. 57.

¹²⁸ Sülemî, *Tabakâtu's-Süfîyye*, s. 31; Ali Bolat, “Şakîk-1 Belhî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2010, c. 38, s. 305.

üzerine de Şakîk sahip olduğunu malını sadaka olarak dağıtmış ve zühd hayatına yönelmiştir.¹²⁹ İkinci rivayette ise Şakîk, Belh'te zuhur eden bir kıtlık döneminde eğlenir vaziyette gezen bir köleyi görmüş, şaşkın bir vaziyette bütün halkın kuraklık ve kıtlıkla mücadele ettiği bu dönemde onu sevince sevk eden şeyin ne olduğunu sormuştur. Köle halkın durumunu önemsemeyerek efendisinin bir çiftliği olduğunu ve ihtiyaçlarını buradan karşıladıklarını söylemiştir. Kölenin efendisinin mahlûk olması dolayısıyla muhtaçlık konumunda olduğunu fakat buna rağmen kölenin efendisine güvenip rızık kaygısı çekmemesinden etkilenen Şakîk: “*Mevlâsı zengin olan bir müslümanın rızık kaygısı çekmesi nasıl uygun olur!*”¹³⁰ diyerek tevekküle yönelmiştir.

Şakîk-ı Belhî Allah'ın yolunu dört şeyde bulduğunu, bunlardan birinin de rızıktan emin olmak olduğunu söylemiştir.¹³¹ Tevekkülü de mala, nefse, insanlara ve Allah'a güvenmek şeklinde dört kısma ayırmaktadır. Onun düşüncesinde malına güvenip de muhtaç olmadığı hissine kapılan insan cahildir. Çünkü burada insanlara güven duymak vardır ki insan mahlûk olma bakımından zaten muhtaç bir varlıktır. Allah'a güvenen ise tevekkülü hakkıyla yerine getirendir. Çünkü bu şekilde kendisini yaratan Allah'ın rızıkını vereceğine ve kendisini kimseye muhtaç etmeyeceğine kesin bir şekilde itimat etmektedir.¹³²

Şakîk dünyayı her halükârda insan için bir fitne görmektedir. Çünkü haram yemesinin azabı gerektirmesinin yanında helalden de istifade etmek insanı hesaba çekilmeye sevk edecektir.¹³³ bu noktada dünyadan faydalanmanın ancak almadığı taktirde günaha girme endişesiyle olacağını söylemektedir.¹³⁴

Şakîk-ı Belhî tevekkül ile marifet arasında da bağlantı kurmaktadır. Onun düşüncesinde Allah'ı hakkıyla tanıyan bir kul her şeyin O'nun elinde olduğunu, O'nun verdiği kimsenin engelleyemeyeceğini ve fayda sağlama ve zarar verme noktasında her şeyin O'nun taktirinde olduğunu bilmektedir. Bu nedenle de bütün kalbiyle O'na tevekkül etmektedir. Bu şekilde hareket eden bir kula da Allah cenneti verecektir.¹³⁵

Şakîk-i Belhî kulun dünya hususunda kendisini helak etmesinin manasız olduğuna dikkat çekmektedir. Çünkü kendisi için taktir edilen rızık başkasına verilmeyecektir.¹³⁶ Bu hal üzere olan bir kul güzel ahlaklı, cömert ve ibadetlerine vesvese karışmayandır. Çünkü Allah'a olan itimadı dolayısıyla dünyalık elde etme veya onu kaybetme hususunda kalbinde sevinç veya üzüntü oluşmamaktadır. Buradan hareketle denilebilir ki Şakîk'e göre kul ancak Allah'ın verdiğiyle yetindiği ve O'ndan razı olduğu taktirde tevekkül

¹²⁹ İsfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. 6, s. 150; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 124; Bolat, “Şakîk-ı Belhî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 306.

¹³⁰ Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 177-178; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 125.

¹³¹ Attâr, *Tezkiretü'l Evliya*, s. 63.

¹³² İsfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. 6, s. 155.

¹³³ Sülemî, *Tabakâtu's-Süfyye*, s. 31.

¹³⁴ Sülemî, *Tabakâtu's-Süfyye*, s. 32.

¹³⁵ İsfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. 6, s. 154-156.

¹³⁶ Sülemî, *Tabakâtu's-Süfyye*, s. 32.

ehlinden sayılmaktadır.¹³⁷ Onun: “Tevekkül, kalbinin Allah’ın vaadiyle mutmain olmasıdır”¹³⁸ şeklinde tevekkül tanımı da buna işaret etmektedir.

Şakîk kesbe zıt olarak gördüğü bu tevekkül anlayışıyla gerek kendi döneminde gerekse kendinden sonraki dönemlerde bazı sûfler tarafından eleştiriye tabi tutulmuştur.

Tasavvufun yanında kelam ve tefsir gibi ilimlerde de önemli bir isim olan Haris el-muhasibi, Şakîk’e eleştiri yönelten sûfilerdendir. Muhâsibî’ye göre Şakîk’in çalışmanın tevekküle aykırı olduğu şeklindeki anlayışı Kur’an’a, sünnete ve sahabenin büyüklerinin anlayışına ters düşmektedir.¹³⁹ Bu noktada yasak olanın Allah’ın koyduğu sınırları aşmanın olduğunu belirten muhasibi kesbin mubah olduğunu savunmaktadır.¹⁴⁰ Tevekkülü de imanın gereği olarak farz görmektedir.¹⁴¹ Bu durumda tevekkül eden mümin bir kul aynı zamanda Allah’ın aceleci olduğunu bildiğinden dolayı mubah kıldığı rızıkın peşinde koşabilir.

Muhasibi avam ve havas ayırımı yaptığı tevekkül anlayışında havassın tevekkülünü aslına uygun ve sapasağlam olarak nitelemektedir. Muhâsibî insanların tevekkülde bu dereceye gelmelerini şu şekilde anlatmaktadır: “Onların bütün gayretleri nefislerini tezkiye üzerindedir. Bu sayede nice güzel ahlaki vasıfla donanan bu zümre, aslında mubah olan rızık talebi için çalışmaktan dahi imtina etmiştir. Çünkü onlara göre arzuları terk etmek, dünyadan el-etek çekmek ve Allah’ı zikretmek, rızık talebi için çalışmaktan daha faziletlidir. Bu yöndeki gayretleri tabiatlarında mevcut olan kesb ihtiyacına cevap vermeyecek dereceye ulaşmıştır.”¹⁴² Muhâsibî’nin havassa ait tevekkül anlayışıyla Şakîk’in marifete dayalı tevekkül anlayışının belirli yönlerden benzediğini görmekteyiz. Burada muhasibinin Şakîk’i eleştirisini kesbin reddedilmesi noktasında olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Şakîk tevekkül ve kesbin varlığını birbirine zıt olarak görürken muhasibi tevekkülün ancak eksikliğinden bahsedilebileceği kanaatindedir. Fakat bunun dışında ibadet ve zikir ile meşguliyet gibi helal yoldan rızık talebinden daha faziletli bir iş ile uğraşmanın tercih edilmesi noktasında benzer görüşlerde olduklarını söylemek mümkündür. Nitekim ikisi de marifetin yanında kesbi değersiz görmektedirler.

Allah’ı tanıyan kimsenin O’ndan başka her şeyden yüz çevireceğini söyleyen ve mârifetullah hakkında birçok sözü bulunan Bâyezîd-i Bistâmî de Şakîk’i eleştiren sûfler arasındadır. Bu noktada onun eleştirileri Şakîk’in halktan ayrı olarak oturarak tevekkül etmesinden dolayıdır. Bu şekilde bir anlayışın yanlış olduğunu ifade ederek Şakîk’in müridine şunları söylemiştir: “Geri dönüp Şakîk’in yanına varınca, ona de ki: İki somun ile Allah’ı imtihan etmekten sakın! ...Acıktığın zaman git, hem cinsinden iki somun iste!” Bâyezîd’in

¹³⁷ Attâr, Evliya Tezkireleri, s. 232-233.

¹³⁸ Sülemî, *Tabakâtu’s-Sûfiyye*, s. 32.

¹³⁹ Ebû Abdillâh Hâris b. Esed el-Muhâsibî, *Helal Rızık ve Namazın Anlaşılması Kitâbü’l-Mekâsib-Fehmü’s-şalât*, trc., Muhammed Coşkun, İstanbul: İlk Harf Yay., 2018, s. 39.

¹⁴⁰ Muhâsibî, *Kitâbü’l-Mekâsib*, s. 27.

¹⁴¹ Muhâsibî, *Kitâbü’l-Mekâsib*, s. 11-25.

¹⁴² Muhâsibî, *Kitâbü’l-Mekâsib*, s. 29-30; Başer, *Şeriat ve Hakikat*, s. 80.

bu sözlerini nakleden Hücvîrî de sufilerin iki somunu gece gündüz bekleyecek kadar değerli olmadığını söyleyerek Bâyezîd'in düşüncesini desteklemektedir.¹⁴³ Fakat Şakîk yukarıda bahsedildiği gibi kalbinde rızık noktasında endişe bulunmadığını ifade etmiştir. Hatta o bu hususta kendisine çalışmadığı ve bu nedenle de başkalarının elinden geçindiği şeklinde yöneltilen eleştirilere de şu şekilde cevap vermiştir: “Benim yediğim Rabbimin rızıkıdır, kimsenin emeği değildir. Eğer benim Rabbim müslümanların gönlüne getirmese kim bana sadaka verir? Benim rızıkım Hak'tır. Şükürüm ve minnetim Allah'adır.”¹⁴⁴ Buradan hareketle onun düşüncesinin Allah'ı denemekten ziyade O'na itimat olduğunu görülmektedir. Fakat bu noktada Hücvîrî ve Bâyezîd'in eleştirilerinin insanların yanlış anlayışlarının önün geçme noktasında bir tedbir olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü Şakîk'in riyazet ve mücâhede sonucunda elde ettiği bu tevekkül anlayışının şehir hayatı ve toplumdaki soyutlanmak gibi aşırı durumlara sebebiyet verebileceği açıktır.

Serrâc et-Tûsî hallerine güvenerek kesbi terk edenleri eleştirmektedir. Çünkü ona göre bu kimseler mubah yiyenleri dahi dışlayarak düşük mertebede görmektedirler. Ona göre bu kimseler hallerine güvenip de kendileri için taktir edilenin gelmesini beklediklerinden ve kesbe tan ettiklerinden dolayı yanılığa düşmüşlerdir.¹⁴⁵ Şakîk'in bu noktada: “Mademki Allah kullarına rızık vereceğini vaat etmiş ve bunu üstlenmiştir, o halde insanın rızık peşinde koşması, Allah'ın bu teminatından şüphe duymak anlamına gelir”¹⁴⁶ şeklinde ifade ettiği tevekkül düşüncesine baktığımızda onun asıl öne çıkarmak istediği fikrin Allah'ı tanımak ve bunun neticesinde O'na tam manasıyla itimat etmek olduğu görülmektedir. Bu durumda Şakîk'in Allah'ın kudretine dikkat çekip O'na yönelmek varken kesb gibi değersiz ve taktirin emrine mahkûm bir şeyle oyalanmanın Allah'ı tanımamaktan kaynaklandığını düşündüğünü söylememiz mümkündür. Çünkü onun: “Allah'ı ne kadar tanıdığını bilmek isteyen, kalbinin Allah'ın vaad ettiğine mi, yoksa insanların vaadine mi daha çok güvendiğine baksın”¹⁴⁷ sözü de bu düşünceye sahip olduğu fikrini desteklemektedir. Buradan hareketle Şakîk'in, Serrâc'ın ifade ettiği şekilde kendi haline güvenip de kesbden yüz çevirerek rızık ayağına bekleyen gruptan olmadığı sonucu çıkmaktadır. Çünkü ona göre kulun kesbden yüz çevirmesini sağlayan şey mârifetullah neticesinde kulda meydana gelen Allah'a itimat düşüncesidir. Bu da onu kesbden daha değerli olan tevekküle ve teslimiyete yönlendirmektedir.

Gazâlî de kesbi savunmakla beraber Şakîk'e eleştirisini başka bir şekilde yöneltmiştir. Bu noktada tevekkül hali ile beraber helal lokma için birçok işte çalışan İbrâhim b. Edhem ile çalışmayı terk eden Şakîk'in karşılaşmalarını zikretmektedir. Gazâlî'nin naklettiği karşılaşmada İbrâhim b. Edhem Şakîk'e niçin çalışmayı terk ettiğini sorması üzerine Şakîk yaralı bir kuşa bir başka kuşun rızıkını getirdiğini bundan etkilenerek Allah Teâla'da ne durumda olursam olayım mutlaka benim rızıkımı verecektir şeklinde bir kanaate vardığını

¹⁴³ Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 419.

¹⁴⁴ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 64.

¹⁴⁵ Serrâc, *el-Lüma'*, s. 418-419.

¹⁴⁶ Muhâsibî, *Kitâbü'l-Mekâsib*, s. 39.

¹⁴⁷ Sülemî, *Tabakâtu's-Süfyye*, s. 32.

ve bu nedenle çalışmayı terk ettiğini söylemiştir. Bu hususta Şakîk'e yöneltilen tenkit kendisini yanlış kuşun yerine koymasından dolayıdır. İbrâhim b. Edhem buna işarette ona şu şekilde sitem etmektedir: “*Güzel de sen neden kendini rızık getiren kuşun yerine değil, yaralı kuşun yerine koymuşsun?*”¹⁴⁸ bu noktada Şakîk'in tevekkül anlayışını kabul etmekle birlikte insanlara fayda sağlamak için tevekkülle beraber çalışmayı daha faziletli gördükleri için Şakîk'e bu yönde bir eleştiride bulunulmuştur demek mümkündür.

Allah'ın verdiği vaadin kul için yeterli olduğunu ve bu nedenle çalışmanın bu vaade güvenmemek olduğunu söyleyen Şakîk'in tevekkül anlayışında kesbe yer yoktur. Kesbi reddetmesinden dolayı da birçok sûfi tarafından eleştirilere maruz kalmıştır. Bu noktada sufilerin onun tevekkül anlayışını kabul ettiklerini fakat kesbi reddetmesine karşı çıktıkları söylemek mümkündür. Ayrıca onun tevekkül anlayışında kendi haline güvenden kaynaklı bir tembellik anlayışından ziyade Allah'ın vaadine itimat mevcuttur. Yine onun bir kenara çekilmesi Allah'ın vaadini sınamak maksadıyla değil Allah'a itimad sonucunda dünya menfaatinden tamamen uzaklaşma ve kendisini ibadet ve taatle meşgul etmesinden kaynaklanmaktadır.

Sonuç

Tasavvuf tarihinin ilk dönemini oluşturan zühd hareketinin kesb ve tevekkül noktasında tembellik, başkasının elindekiyle geçinme ve toplumdan kendini soyutlama vb. eleştirilere muhatab olduğu bir vakiydir. Genellikle bu eleştiriler de zahidlerin söz ve davranışlarının bir bütünlük içerisinde ele alınmayışından kaynaklanmaktadır. Zahid/sufilerin zühd anlayışlarının temelini oluşturan kesb ve tevekkül ile ilgili söz ve davranışları dikkatli bir şekilde ele alındığında görülür ki onlar kendi yollarının inceliği içinde bir kesb ve tevekkül kanaatine sahiptirler. Bunu da Kur'an ve sünnet şekillendirmektedir. Basra ve Horasan'ın zâhid/sufilerinin söz ve fiilleri de buna işaret etmektedir.

İki mektebin de zühd anlayışı dünyaya ve içindekilere karşı tavır almak şeklinde olduğu görülmektedir. Ancak buğz edilen dünyadan faydalanmanın ve hayatı idame için rızık temin etmenin kesb ve tevekkül çizgisinde bir yönteminde olması da kaçınılmazdır. Onlar kesb ve tevekkül anlayışlarıyla bunu ortaya koymaya çalışmışlardır.

Hasan-ı Basrî, Habîb el-Acemî, Mâlik b. Dînâr ve Râbia el-Adeviyye gibi Basra mektebinin öncü sûfileri bu noktada dünyadan faydalanmanın gerekliliğini savunmuşlardır. Nitekim her birinin rızıklarını temin için birer meslek sahibi olmaları da bunu göstermektedir. Bu noktada onların temel anlayışı; dünyayı amaç edinmemek, Allah'tan korkuyla beraber tevekkülü muhafaza, ilâhi aşk, Allah'ın vaadine güven, taktir edilene rıza başkasının elindekine muhtaç olmamak ve helal lokma için çalışmak üzerine inşa edilmiştir. Bunun için onlar kifayet miktarı rızık elde etmekle yetinmiş ve kendileri için dünyalık meşgaleden daha değerli olan ibadet ve taate yönelmişlerdir.

¹⁴⁸ Gazâlî, *Mükâşefetu'l Kulûb*, s. 185.

Horasan mektebi ise tevekkül ve teslimiyetiyle ön plana çıkmaktadır. İbrâhim b. Edhem, Fudayl b. İyâz, Abdullah b. Mübârek gibi bu mektebin önde gelen sûfileri de Basra zâhidleri gibi kesb ve tevekkül arasında bir zıtlık görmemekle birlikte ibadet ve taate yönelmenin daha faziletli olduğu kanaatindedirler. Bu noktada helal lokmayı nafîle oruç ve gece ibadetiyle dahi eşit tutmaktadırlar. Onlar Allah ile ünsiyet, dünya hırsından ve gafletten kurtulma, mârifet, havf ve teslimiyet kavramları üzerinden kesb ve tevekkül görüşlerini açıklamışlardır.

Tüm bunlarla beraber Horasan mektebinde Şakîk-ı Belhî kesb ve tevekkül ile ilgili farklı yorumu sebebiyle eleştirileri üzerine çekmiştir.. Ona göre tevekkülün gereği olarak kul rızık noktasında Allah'a güvenmeli ve kendi çabasından vazgeçmelidir. Çünkü ikisinin bir arada bulunması Allah'a güvensizlik anlamına gelmektedir. Şakîk'in kesbi reddetmesi tembellik ve başkasına el açmakla yorumlanmaktan ziyade müşahede makamındaki bir zahidin tutumu olarak değerlendirilmelidir. Zaten bu anlayışının dışında Allah'ın vaadine güven ve takdire rıza temelli tevekkül anlayışının diğer sûfilerle benzer olduğunu söylemek mümkündür.

Son cümle olarak şu söylenebilir ki; Tasavvufun ilk dönemin olan Zühd devrinde Basra ve Horasan mekteplerinde zâhidler kesb-tevekkülün bir arada bulunabileceğini, buradan hareketle çalışmanın, tedbirin ve sebeplere sarılmanın dünyaya meyledilmediği sürece tevekküle engel olmadığını savunmuşlardır. Bununla birlikte tevekkülü tercih ederek daha değerli olması hasebiyle ibadet ve taat için kesbin terk edilebileceğini savunmuşlar fakat kesbi reddeden yaklaşımları da eleştirmişlerdir.

Kaynakça

Affî, Ebü'l-Alâ, Tasavvuf: İslâm'da Manevî Hayat, trc., Ekrem Demirli, Abdullah Kartal, İstanbul: İz Yay., 2015.

Ankaravî, İsmâil Rusûhî, Minhâcü'l-Fukarâ, haz. Safi Arpaguş, İstanbul: Vefa Yay., 2008.

Attâr, Ebû Hâmid Ferîdüddîn, Tezkiretü'l Evliya, haz. Mehmet Zahit Kotku, İstanbul: Seha Neşriyat, 1983.

_____, Evliya Tezkireleri, trc., Süleyman Uludağ, yy.: Kbalcı Yay., 2012.

Aynî, Mehmed Ali, Tasavvuf Tarihi, trc., Hüseyin Rahmi Yananlı, İstanbul: Büyüyenay Yay., 2017.

Başer, Hacı Bayram, Şeriat ve Hakikat Tasavvufun Teşekkül Süreci, İstanbul: Klasik, 2017.

Bardakçı, Mehmet Necmettin, Abdullah İbn Mübarek (İlk Müslüman Türk Âlim, Zâhid ve Gâzisi), İstanbul: Rağbet Yay., 2016.

_____, İbnü'l-Arif ve Mehâsinü'l Mecâlis, İstanbul: Sır Yay., 2005.

Bolat, Ali, "Şakîk-ı Belhî", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2010, c. 38.

Cebecioğlu, Ethem, "Zühd", Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, Ankara: Otto, 2014.

- Ceyhan, Semih, “Zühd”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2013, c. 44.
- el-Cürçânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf, “zühd”, et-Ta'rîfât: Araçça-Türkçe Terimler Sözlüğü, çev. Arif Erkan, İstanbul: Bahar Yay., 1997.
- Demirci, Mehmet, “Mâlik b. Dînâr”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2003, c. 27.
- Doğan, İshak (edit.), Zühd – Hasan-ı Basrî, Konya: Hüner Yay., 2012.
- Doğrul, Ömer Rıza, İslâmiyetin Geliştirdiği Tasavvuf, İstanbul: Kaknüs Yay., 2008.
- Feyzül-Furkân Kurân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meali, çev. Hasan Tahsin Feyzli, İstanbul: Server İletişim, 2013.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi, Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri, Ankara: Selçuk Yay., 1990.
- Gazâlî, Ebû Hâmid, İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn, trc., Ali Arslan, İstanbul: Merve Yay., 2016, c. 4.
- _____, Kalplerin Keşfi: Mükâşefetu'l Kulûb, trc., Abdulhalık Duran, İstanbul: Yani Şafak, 2005.
- Görgün, Tahsin, “Hasan-ı Basrî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1997, c. 16.
- H. Kamil Yılmaz, Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar, Ensar Neşriyat, İstanbul 2004.
- Haksever, Ahmet Cihad, Tasavvufu Anlama Kılavuzu, Ankara: Otto, 2017.
- el-Harrâz, Ebû Saîd, Kitâbu's-Sıdk Doğruluk Kitabı, haz. Himmət Konur, İstanbul: Rağbet Yay., 2014.
- Hücvîrî, Hakikat Bilgisi Keşfu'l-Mahcûb, trc., Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yay., 2016.
- İbn Haldûn, Tasavvufun Mahiyeti - Şifâu's-Sâil, haz., Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yay., 1997.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid Mâce el-Kazvîni, es-Sünen-i İbn Mâce, nşr. Sıtkı Cemîl el-'Attar, Beyrut: Dâr'ül-Fikr, 1424/2003.
- İbn Manzûr, Ebü'l Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem, “zühd”, Lisân'ül-'Arab, Beyrut: Dâru Sâdir, 1990, c. 3.
- İbnü'l-Cevzî, Sıfatü's-Safve, trc., Abdülvehhab Öztürk, İstanbul: Kahraman Yay., 2006.
- el-İsfahânî, Râgıb, “z-h-d”, el-Müfredât: Kur'an Kavramları Sözlüğü, trc. Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu, İstanbul: Çıra Yay., 2012.
- el-İsfahânî, Ebû Nuaym, Hilyetu'l Evliya ve-Tabakâtu'l-Asfiyâ, trc., Hüseyin Yıldız ve diğerleri, İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2015, c. 1-2, 6.
- Kâşânî, Abdürrezzâk, “Zühd”, İstılâhâtü's-sûfiyye, tahk. Assem İbrahim el-Kayyali, Lübnan-Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiye, 1433/2012.

Kelâbâzî, Muhammed b. İbrâhim, *Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta'arruf*, trc. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yay., 2016.

Kubat, Mehmet, *Hasan el-Basrî Hayatı, İlmi Kişiliği ve Kelâm İlmindeki Yeri*, İstanbul: Çıra Yay., 2008.

_____, "Kadere Dair İki Risâle", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2008, c. 3, sayı: 1.

el-Kuşeyrî, Ebû'l-Kasım Zeynülslâm Abdülkerîm b. Hevâzin, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi*, trc., Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yay., 1991.

Küçük, Hülya - Ceyhan, Semih, "Râbia el-Adeviyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2007, c. 34.

Küçük, Raşit, "Abdullah b. Mübârek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1988, c. 1.

el-Muhâsibî, Ebû Abdillâh Hâris b. Esed, *Helal Rızık ve Namazın Anlaşılması Kitâbü'l-Mekâsib-Fehmü's-şalât*, trc., Muhammed Coşkun, İstanbul: İlk Harf Yay., 2018.

Ritter, Hellmut, "Hasan Basrî'nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik b. Mervan'a Mektubu", trc. Lütfi Doğan, Yaşar Kutluay, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 3, sayı: 3-4, 1954.

Öngören, Reşat, "İbrâhim b. Edhem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2000, c. 21.

Özköse, Kadir, "Zühd ve Sûfîlerin Zühde Yükledikleri Anlam (Tasavvufta Dünyevileşmeye Tepkisel Yaklaşım)" *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, c. 6, sayı: 1.

Schimmel, Annemarie, *İslâmın Mistik Boyutları*, trc., Ergun Kocabıyık, İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2012.

Serrâc, Ebû Nasr et-Tûsî, *el-Lüma' - İslâm Tasavvufu*, trc. H. Kâmil Yılmaz, Ankara: Altınoluk Yay., 1996.

Sühreverdî, Şehâbeddin, 'Avârifü'l-ma'ârif Tasavvufun Esasları, trc., H. Kâmil Yılmaz ve diğerleri., İstanbul: Vefa Yay., 1989.

es-Sülemî, Ebû Abdurrahmân Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed, *İlk Zâhid ve Sûfîler Tabakâtı's-Sûfiyye*, trc., Abdurrezzak Tek, Bursa: Bursa Akademi, 2018.

Tek, Abdurrezzak, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, Bursa: Bursa Akademi, 2016.

et-Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre, *Sünenü't-Tirmizî (el-Câmi'u'l-kebîr)*, Bağdat: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1415/1996.

Tonbul, Önder, *İlk Dönem Sûfîlerine Göre Tevekkül Anlayışı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2017.

Türer, Osman, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, İstanbul: Ataç Yay., 2015.

_____, “Fudayl b. İyâz”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1996, c. 13.

Uludağ, Süleyman, “Züht”, Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, İstanbul: Kabalcı Yay., 2012.

_____, “Hasan-ı Basrî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1997, c. 16.

Yetik, Erhan, “Habîb el-Acemî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1996, c. 14.

Yıldırım, Mustafa, İlk Dönem Zahidleri ve Zühd Anlayışları (Sahabe dönemi, Hicri I. ve II. Asır), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2017.